

پنج تفسیر منظوم صوفیانه نویافته

محمد محمدی*

محمد فتوحی رودمجنی**

چکیده

یکی از جریان‌های ادبی رایج در ادوار تاریخی صفویه و قاجاریه، تفسیرنویسی منظوم قرآن به زبان فارسی است. ساختار فکری و زبانی این جریان ادبی در واقع ادامه تفاسیری همچون کشف‌الاسرار (تألیف ۵۲۰ ق) به‌ویژه نوبت ثالثه، و مواهب علیه (تفسیر حسینی) (تألیف ۸۹۹-۸۹۷ ق) است؛ سنتی که از نشر گذار کرده و برای تثبیت و گسترش خود به نظم روی آورده است. هدف پژوهش حاضر معرفی پنج اثر تفسیری کمترشناخته‌شده در ساحت نظم فارسی است. این پژوهش با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و دسترسی به نسخه‌های اصیل به روش توصیفی انجام شده است و نتایج آن برای انجام مطالعات بنیادی در زمینه ادبیات تصوف و علوم قرآنی حائز اهمیت است. تفاسیر نویافته عبارت‌اند از: ۱. تحفة المؤمنین (تألیف ۱۰۶۸ ق) اثر مولوی کریم‌بخش صاحب متخلص به بدر ۲. تفسیر رشیدی (؟)؛ ابوالفیاض قمرالحق ۳. تفسیر نجم اصفهانی (تألیف ۱۳۳۶-۱۳۳۵ ق) اثر نجم‌الحکماء محمد موسوی واعظ ملقب به نجم اصفهانی ۴. تفسیر اسماء‌الحسنی اثر گدا (؟) ۵. تفسیر منظوم؛ نذر حسن‌بن محمد علی زیدی (۱۳۶۶-۱۲۴۷ ق).

کلیدواژه‌ها: تفاسیر منظوم صوفیانه، تحفة المؤمنین، تفسیر رشیدی، تفسیر نجم اصفهانی، تفسیر اسماء‌الحسنی، تفسیر منظوم زیدی.

*دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، خراسان، ایران، m_mohammadi@um.ac.ir
**استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، خراسان، ایران (نویسنده مسئول)، fotoohirud@um.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۸/۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۲/۱۹

دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی، سال ۳۰، شماره ۹۳، پاییز و زمستان ۱۴۰۱، صص ۲۸۱-۳۰۶

Introducing Five Newly Discovered Poetic Sufi Interpretations

Mohammad Mohammadi*

Mahmoud Fotouhi**

Abstract

One of the common literary trends in the Safavid and Qajar historical periods was writing the poetic interpretation of the Qur'an in Persian. The intellectual and linguistic structure of this literary trend was in fact a continuation of interpretations such as *Kashf al-Asrar* (520 AH), especially in *Nowbate Thalithah*, and the *Mawaheb Aliyah* (Hosseini interpretation, 897-899 AH), a tradition that shifted from prose to poetry in order to establish and expand itself. The purpose of the present study is to introduce five lesser-known poetic interpretative works in Persian. This has been done by referring to library sources and accessing the original versions based on a descriptive method. The obtained results are significant for fundamental studies in the fields of Sufism literature and Quranic studies. The five newly discovered interpretations are as follows: 1. *Tohfeh Al-Momenin* by Molavi Karimbakhsh (1068 AH) 2. *Tafsir Rashidi* (written around 1300 AH) by Abolfayaz Qamar al-Haq 3. *Tafsir Najm Isfahani* (1335-1336 AH) by Najm al-Hokama Muhammad Mousavi 4. *Tafsir Asma al-Hossna* by Geda (?) 5. *Tafsir Manzoom* by Nazr Hassan Ibn Muhammad Ali Zaidi (1247-1366 AH).

Keywords: Poetic Sufi Interpretations, *Tohfeh Al-Momenin*, *Tafsir Rashidi*, *Tafsir Najm Isfahani*, *Tafsir Asma al-Hossna*, *Tafsir Manzoom Zaidi*.

*PhD Candidate in Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Khorasan, Iran, m_mohammadi@um.ac.ir

**Professor in Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Khorasan, Iran (Corresponding Author) fotoohirud@um.ac.ir

۱. درآمد

سنت تفسیرنویسی قرآن به نظم عروضی فارسی حدود چهارصدسال، از اندکی پیش از به قدرت رسیدن صفویان (۹۰۷ق) تا پایان دوره قاجار (۱۳۰۰ق)، سابقه دارد. براساس شواهد موجود، جمال‌الدین محمد اردستانی معروف به پیرجمالی (۸۷۹-۸۱۶ق) آغازکننده این جریان ادبی-تفسیری است. سپس، ابراهیم‌بن‌محمد بردعی، متخلص به گلشنی (۹۴۰-۸۳۰ق)، و ابن‌همام شیرازی (زنده در ۹۴۰ق) در شمار اولین مفسران ناظم قرآن‌اند. تفسیرنویسی منظوم در ایران عصر قاجار با تفسیر سوره حمد و بقره تألیف محمدعلی‌بن‌عبدالحسین طبعی ملقب به نورعلی‌شاه (ف ۱۲۱۲ق)، بحرالاسرار تألیف محمدتقی‌بن‌محمدکاظم مظفرعلی‌شاه (۱۲۱۵-۱۱۵۰ق)، تفسیر صفی تألیف میرزا حسن‌بن‌محمدباقر اصفهانی ملقب به صفی‌علی‌شاه (۱۳۱۶-۱۲۵۱ق) و اسرارالعشق تألیف اسدالله‌بن‌محمود ایزدگشسب گلپایگانی ناصرعلی‌شاه (۱۳۲۵-۱۲۶۴ق) ادامه یافت. تفسیر صفی را باید نقطه اوج این گونه ادبی دانست؛ چراکه همه قرآن را در بیش از سی‌هزار بیت شامل می‌شود.

۱.۱ بیان مسئله و ضرورت پژوهش

جستار حاضر به معرفی و توصیف تفاسیر نویافته‌ای اختصاص دارد که در ساحت نظم فارسی پدید آمده‌اند. شکل‌گیری تفاسیر قرآن در قالب نظم، به ایجاد یک جریان ادبی منجر شده است. این تحقیق می‌تواند زمینه پژوهش را درباره پرسش‌هایی از این دست فراهم آورد: چرا این تفاسیر در یک دوره بیشتر می‌شوند؟ و هدف صوفیان از این امر چه بوده است؟ چرا نظم؟ چه نسبتی میان نظم و تفسیر صوفیانه قرآن وجود دارد؟

۱.۲ روش تحقیق

این پژوهش با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و دسترسی به نسخه‌های اصیل به روش توصیفی انجام شده است و نتایج به دست آمده از آن برای انجام مطالعات بنیادی در زمینه ادبیات عرفانی همچنین علوم قرآنی مفید و کارآمد خواهد بود.

۱.۳ پرسش‌های پژوهش

ضمن شناسایی و معرفی آثار تفسیری منظوم به این پرسش‌ها نیز پاسخ داده شده است:
۱. تفاسیر منظوم به لحاظ اندیشگانی چه خاستگاهی دارد؟

۲. خاستگاه و قلمرو جغرافیایی آثار کجاست؟

۳. مفسران ناظم در تفسیر از چه روش‌هایی بهره برده‌اند؟

۴ و ۵. پر حجم‌ترین و مشهورترین تفاسیر منظوم کدامند؟

۱.۴. پیشینه پژوهش در تفاسیر منظوم

تفاسیر منظوم و مفسران ناظم در پژوهش‌های فارسی موجود به سه شکل معرفی شده‌اند: معرفی دانشنامه‌ای و نسخه‌شناختی: آثاری مثل *ریحانة الأدب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب* تألیف محمدعلی مدرس تبریزی (ف ۱۳۷۳ق)، *الدَّرِیعه الی تصانیف الشیعه* تألیف آقابزرگ تهرانی (ف ۱۳۸۹ق)، *فهرست نسخه‌های خطی فارسی به کوشش احمد منزوی*، *فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا) به‌همت مصطفی درایتی*، *فهرست کتاب‌های فارسی چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج‌بخش به کوشش عارف نوشاهی*، *فهرست نسخه‌های خطی خواجه سناءالله خراباتی به‌همت محمدحسین تسبیحی* و دانشنامه‌هایی که تفاسیر منظوم را با جزئیات بیشتری معرفی کرده‌اند؛ مثل *دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی* نوشته بهاءالدین خرمشاهی و *فرهنگ‌نامه ادبی فارسی به‌نظارت حسن انوشه*.

تکننگاری‌های سبک‌شناختی: این شیوه مربوط به تحقیقاتی است که به‌صورت موردی به معرفی و بررسی سبک‌شناختی تفاسیر منظوم فارسی پرداخته‌اند؛ آثاری مثل *صفی‌علی‌شاه و تفسیرش به‌قلم بهروز ثروتیان*، *تفسیر منظوم سوره یوسف راجی دزفولی* نوشته احمدرضا یلمه‌ها (مصحح)، مقاله «اولین ترجمه و تفسیر منظوم کلام پاک» نوشته ضمیر نیازی، ترجمه ابوالقاسم رادفر، کتاب *کشف‌الارواح (تفسیر عرفانی سوره یوسف)* و مقاله «نگاهی به تفسیر منظوم صفی‌علی‌شاه اصفهانی» به‌قلم طاهره خوشحال دستجردی، مقاله «بررسی محتوایی بحرالاسرار» نوشته مینا خادم‌الفقرا و دیگران.

پژوهش درباره تفاسیر منظوم قرآن: مانند مقاله «تفسیر و ترجمه منظوم قرآن کریم» نوشته حامد ناجی اصفهانی. در این مقاله، تفسیر سوره حمد و بقره؛ بحرالاسرار؛ اسرارالعشق به‌اختصار و تفسیر صفی به‌تفصیل معرفی شده است.^۲ احمدرضا یلمه‌ها نیز در مقاله «تفاسیر منظوم در ادب فارسی» شانزده تفسیر منظوم را معرفی کرده که از این تعداد، شش اثر نثر

آمیخته به نظم است. کوشش نویسنده بیشتر معطوف به سبک‌شناسی تفسیر *سوره یوسف* راجی است و معرفی آثار دیگر تنها براساس نقل از منابع دانشنامه‌ای صورت پذیرفته است.

۲. خاستگاه صوفیانه تفاسیر منظوم

ساختار فکری و زبانی تفاسیر منظوم در واقع ادامه تفاسیری همچون *کشف‌الاسرار* و *عده‌الابرار* (۵۲۰ ق) به‌ویژه نوبت ثالته، و *مواهب علیّه* (تفسیر حسینی) (۸۹۹-۸۹۷ ق) است؛ سنتی که برای تثبیت و گسترش خود به نظم روی آورده است. به‌نظر می‌رسد پیش از شکل‌گیری تفاسیر منظوم آثاری زمینه‌ساز پیدایش این پدیده ادبی بوده‌اند؛ از جمله اثری که احمدعلی رجایی خراسانی آن را با عنوان: *پلی میان شعر هجائی و عروضی فارسی در قرون اول هجری، ترجمه‌ای آهنگین از دو جزو قرآن مجید تصحیح کرده است*؛ تفسیر نسفی (ترجمه‌ای ۳ کهن از قرآن مجید به فارسی موزون و مسجع به ضمیمه آیات) تألیف امام ابو‌حفص نجم‌الدین عمر بن محمد نسفی (۵۳۸-۴۲۶ ق)؛ همچنین تفاسیر منثور مسجعی که آمیخته به نظم‌اند؛ مثل *الستین الجامع للطایف البساتین* اثر احمد بن محمد بن زید طوسی (قرن هفتم هـ.ق)، تفسیر *سوره فاتحه شریف* تألیف سید محمد گیسودراز (۸۲۶-۷۲۱ ق)، تفسیر *سوره یوسف* اثر مظفر حسین کوهبنانی کرمانی متخلص به فتوحی (قرن ۱۰ ق)؛ *جواهر التفسیر لتحفة الامیر* و *مواهب علیّه* از کمال‌الدین حسین بن علی کاشفی سبزواری (۹۱۰-۸۴۰ ق).

۳. خاستگاه و قلمرو جغرافیایی

از شواهد مکتوب چنین برمی‌آید که خاستگاه مفسران ناظم قرآن (به زبان فارسی)، ایران و شبه‌قاره هند بوده است. برپایی حکومت صفوی در ایران در آموزه‌های صوفیانه پیروان صفی‌الدین اردبیلی ریشه داشت، ولی دیری نپایید که فشار و تکفیر صوفیه از سوی فقیهان متعصب دربار صفوی سبب شد تا بسیاری از صوفیان و مشایخ ایشان به شبه‌قاره هند مهاجرت کنند.^۴ گسترش تصوف در شبه‌قاره زمینه تألیف و نشر آثار صوفیانه از جمله تفسیرنویسی منظوم را فراهم کرده بود. نورالدین محمد صالح مخدوم العالم (زاده ۱۰۶۴ ق)، پیرمحمد (ف ۱۰۶۸ ق)، مولوی کریم‌بخش (۱۰۶۸ ق)، خواجه سناءالله خراباتی کشمیری (ف ۱۲۹۷ ق)، جنون کشمیری (ف ۱۱۳۴ ق) و نذر حسن زیدی (ف ۱۳۶۶ ق) از جمله صوفیان شبه‌قاره‌اند

که تفسیر قرآن را به نظم فارسی درآورده‌اند. شاید انتخاب قالب نظم عروضی برای تفسیر صوفیانه تحت تأثیر عشق و علاقه شدید پارسی‌خوانان هند به شعر فارسی بوده باشد.

۴. روش‌های تفسیری ناظمان

در شکل‌گیری تفاسیر منظوم صوفیانه سه رویکرد متفاوت دیده می‌شود که عبارت‌اند از:
 ۴. ۱. مبتنی بر دریافت‌های ذوقی صوفیانه و تجربیات شخصی مفسر. تفسیر منظوم کشف‌الارواح نمونه‌ای از این رویکرد است که هم‌اشارت رازگویی و بیان اشارت است و با این ابیات آغاز می‌شود:

ز یعقوب و ز یوسف راز گویم	ز بهر دردمندان بازگویم
که احوالست آنکه حرف و اقوال	زبان قال بهتر کو بود لال
نظر سوی اشارت داری ای دوست	که تا مغزی بیابی اندرین پوست
	(جمالی اردستانی، قرن ۹ ق: ۱۶۶)

این مضامین مدام تکرار می‌شود:

درین قصه مجو غیر از اشارات	که این بحر رموز است و کنایات
بیان کشف ارواح است این راز نظر	به گوش دل شنو این راز دمساز
	(همان، ۲۷۳)

جالب‌توجه آنکه مفسر ناظم نحوه دست‌رسی‌اش به مصدر اشارات را هم بیان می‌کند. در تفسیر آیه «قَالَ اجْعَلْنِي عَلِيَّ خَزَائِنِ الْأَرْضِ...» (یوسف/ ۵۵) می‌گوید:

که دوشم برد ساقی در خرابات	ز هم بدرید یکسر پرده ذات
بدیدم روی خوب تلک آیات	ندانم با که گویم این حکایات
که اندر ارض دیدم مخزن ذات	چه دانی ارض چه بودای شده مات
بگویم شرحی از مشکات مصباح	کنم پنهان ولی در کشف ارواح
	(همان، ۲۱۳-۲۱۴)

۴. ۲. بازگردانی تفاسیر منتور به نظم فارسی؛ نظیر رویکرد مولوی کریم‌بخش صاحب در تفسیر *تحفة المؤمنین* (شواهد در بخش معرفی تفسیر بیان خواهد شد).

۴. ۳. رویکرد سوم تلفیقی از دو روش پیشین است و تفسیر صفی نمونه بارز آن به‌شمار می‌رود. برای مثال، در تفسیر آیه «وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا...» (مائده/ ۳۸)، مفسر ناظم پس از آنکه حکم رایج درباره قطع ید سارق را به نظم می‌کشد:

مرد یا زن هرکسی کو سارق است دست‌هایش بر بریدن لایق است
 فاطعوا ایدیها گر خوانده‌ای دست سارق از چه بر جا مانده‌ای
 (صفی‌علی‌شاه، ۱۳۰۸ق: ۲۵۹)

ضمناً، نظر صوفیانه خودش را هم مطرح می‌کند:

بر بریدن دست نفس اولی‌ترست زانکه او دزد جواهر اکثر است
 می‌برد دزد ار که داری مال و زر وان زند بر گنج ایمان و نظر
 (همان)

هنگام نظم تفسیر بسیار پیش می‌آید که مفسر دچار حالت جذب می‌شود. در این حال، آیه محملی است برای معاشقه و بیان حالات درونی او. مثلاً در تفسیر آیه «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً...» (بقره / ۳۰)، آنجا که سخن از خلافت انسان بر زمین است و ملائکه این مسئله را نمی‌خواهند بپذیرند، صفی‌علی‌شاه به این شکل از سطح عادی تفسیر فاصله می‌گیرد:

من دم از عشق ار زخم مجنون شوم یا نه مجنون خود ندانم چون شوم
 زین‌قدر هم گفتنم دل جوش کرد جوش او تاراج عقل و هوش کرد
 عشق آمد عقل و جان رسوا شدند عاقل و دیوانه یکجا لا شدند
 نه ملایک نه بشر بر جا گذاشت نه نشان از علم الاسماء گذاشت
 زلف را جانا دمی زنجیر کن یکره این دیوانه را تدبیر کن
 من ز خود رفتم بتا فرمان توست تو بمان برجا که هستی زان توست
 (همان، ۱۳)

۵. پرچم‌ترین تفسیر منظوم

مفسران ناظم غالباً اهتمامی به تفسیر کامل قرآن نداشته‌اند. گاهی آیاتی نظیر «فاخلع نعلیک...» (طه / ۱۲)، آیات مربوط به ملاقات موسی و خضر یا آیات مشتمل بر اسماء‌الله، گاهی هم سوره‌هایی مثل یوسف را که محتوایش انطباق بیشتری با اندیشه‌های صوفیانه دارد تفسیر کرده‌اند. بر اساس تحقیقاتی که تاکنون انجام شده، صفی‌علی‌شاه تنها کسی است که همه قرآن را به نظم عروضی فارسی تفسیر کرده است. پس از دسترسی به تفسیر نجم اصفهانی (تألیف قرن ۱۴ق) شواهدی به‌دست آوردیم که براساس آن محتمل است نجم اصفهانی نیز موفق به تفسیر همه قرآن شده باشد. همچنین، پس از دست‌یابی به تفسیر منظوم زیدی در مخزن نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، مشخص شد که زیدی بیست‌جزء نخست

قرآن را در بیش از پنجاه هزار بیت تفسیر کرده است. نظم زیدی با استحکام سخن صفی تفاوت زیادی دارد. حجم این تفسیر تقریباً دوبرابر حجم تفسیر صفی است.

۶. مشهورترین تفسیر منظوم

تا این زمان، تفسیر صفی مشهورترین تفسیر منظوم قرآن است؛ نخست، به دلیل آنکه کامل است. دیگر آنکه، براساس اصول سنت تفسیری قرآن (لغت‌شناسی، شأن نزول، بهره‌گیری از احادیث و...) به نظم درآمده است. تفسیر صفی نظم روان و منسجمی هم دارد. صفی‌علی‌شاه صوفی معروف عصر قاجار- شاعر و نویسنده توانمندی است که علاوه بر تفسیر منظوم، دیوان قصاید و غزلیات، مثنوی زبده/الاسرار (در بیان اسرار شهادت سیدالشهداء و تطبیق آن با سلوک الی‌الله)، مثنوی بحرالحقایق (در بیان رموز اصطلاحات صوفیه)، و رساله‌های عرفان/الحق، اسرارالمعارف و میزان/المعرفه را هم تألیف کرده است. در جوامع صوفیان به‌ویژه سلسله نعمت‌اللهیه دو تفسیر حائز اهمیت‌اند؛ نخست، تفسیر منظوم صفی، و سپس تفسیر بیان/السعادة فی مقامات العبادة تألیف حاج ملامحمد گنابادی ملقب به سلطان‌علی‌شاه (۱۲۵۱-۱۳۲۷ق). این دو تفسیر تقریباً هم‌زمان تألیف شده‌اند؛ تفسیر صفی در سال ۱۳۰۸ق و بیان/السعادة در ۱۳۱۱ق. جالب‌توجه آنکه هر دو مفسر به انتقال متهم بوده‌اند. تفسیر صفی نسبت به بیان/السعادة بیشتر مورد توجه عموم قرار گرفته است. به نظر می‌رسد این امر دو دلیل عمده دارد: ۱. بیان/السعادة به نثر عربی نوشته شده و علاوه بر اشارات عرفانی با بحث‌های عمیق و پیچیده فلسفی همراه است. ۲. تفسیر صفی به نظم روان فارسی است. نظم، بی‌شک، به‌منزله ابزاری مؤثر در دست صفی، سبب ماندگاری، مقبولیت و برتری سخن او شده است. روش تفسیر صوفیانه هم‌اره محلی برای مناقشه و اختلاف جدی میان طبقات مختلف عالمان دینی به‌ویژه فقیهان و متکلمان بوده است. تفسیر صفی نیز از این مناقشات بی‌پهره نمانده است؛ خاصه آنکه با بیان تأویلات و تجربه‌های شخصی از مدار متشرعان خارج می‌شود. باتوجه به نقش و تأثیر اجتماعی صفی‌علی‌شاه در عصر قاجار، به نظر می‌رسد، علاوه بر جدال شریعت و طریقت، عوامل دیگری نیز در مناقشه‌انگیزبودن تفسیر صفی دخیل بوده‌اند که شرحی از آن چنین است: پس از اقامت صفی‌علی‌شاه در تهران، برخی از اشخاص بانفوذ دربار مانند میرزانصرت‌الله‌خان دبیرالملک و علی‌خان ظهیرالدوله و سیف‌الدوله تحت ارشاد وی قرار گرفتند و به‌طور سری هسته

مرکزی انجمن اخوت را به‌منظور ایجاد برادری و مساوات میان اشراف دربار و سایر طبقات مردم تشکیل دادند. هر روزه از طبقات مختلف مردم و رجال حکومت خدمت صفی مشرف می‌شدند و همین امر موجب نگرانی برخی از درباریان شده بود. پس از تألیف تفسیر صفی، مقدسین و قشریون تفسیر قرآن به نظم فارسی را پدیده‌ای کفرآمیز قلمداد کردند. این مواجهه فرصت مناسبی برای مغرضان بود تا ناصرالدین شاه را برای تبعید صفی از تهران راضی کنند. ولی خواص دربار که از مریدان صفی بودند از شاه درخواست کردند تا دربارهٔ چنین امر مهمی شتاب نکنند و حکم تبعید صفی را بر اساس فتوای مراجع تقلید صادر کند. شاه قانع شد و دستور داد تفسیر صفی را به نجف خدمت میرزای شیرازی فرستادند تا نظر ایشان را جویا شوند. میرزای شیرازی، پس از مطالعهٔ تفسیر، به عدم انحراف وی فتوا داد و در نتیجه صفی (محبوب‌تر از گذشته) در تهران ماندگار شد (همایونی، ۲۵۳۵: ۱۹۵-۱۹۹).

۷. تفسیر منظوم به‌مثابهٔ الگوی نظری / منشور فکری سلسلهٔ فقری

در محافل صوفیه، خوانش و شرح متنی که جنبهٔ تذکر و بیان ملکات اخلاقی داشته باشد مرسوم است. این متن معمولاً از تألیفات مشایخ یا برگرفته از سخنان ایشان است. پیروان فرق هم خود را ملزم به خواندن آثار مشایخشان می‌دانند. در میان سلاسل صوفیه، تفاسیر منظوم به‌خاطر نسبتی که با قرآن دارند بیش از هر اثر اخلاقی دیگری در کانون توجه قرار دارند. همان‌طور که تفسیر صفی برای مریدان صفی‌علی‌شاه چونان دستورالعمل و الگوی نظری تلقی می‌شود، روضه/القلوب و فتح‌نامه نیز همین کارکرد را برای پیروان این‌همام شیرازی دارد؛ همچنین درباب دیگر تفاسیر منظوم.

۸. پنج تفسیر نوبافتهٔ ما

۸.۱. تحفة المؤمنین (تألیف ۱۰۶۸ق) مولوی کریم‌بخش صاحب متخلص به بدر. تحفة المؤمنین شامل تفسیر آیات ۳۱ تا ۳۶ سورهٔ بقره (در مقدمه)، سورهٔ حمد و جزء سی‌ام قرآن در بیش از پنج‌هزار بیت است. شاید اگر ناشر ضمن بیان تاریخ طبع تفسیر به نام مفسر اشاره نمی‌کرد، مؤلف تحفة المؤمنین برای همیشه ناشناخته می‌ماند (کریم‌بخش، ۱۳۲۲: ۴۸۰). نسخهٔ چاپ سنگی این اثر در کتابخانهٔ دانشکدهٔ ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد نگهداری می‌شود. مفسر ناظم در بخش خاتمه به تاریخ تألیف اشاره کرده است:

هم به سالی که کردمش انشاد بود بر الف شصت و هشت زیاد
(همان، ۳۷۶)

آنچه در این تفسیر به‌طور فراگیر جریان دارد، نظم ساده و کم‌بهره از آرایه‌های ادبی همچون غالب تفاسیر منظوم شبه‌قاره است. رویکرد کریم‌بخش به‌نظم‌درآوردن آرای تفاسیر مشهوری مثل *عین‌المعانی*، *کشاف* و *مواهب‌علیه* (تفسیر حسینی) است. او گاهی مستقیماً به نام تفاسیر اشاره می‌کند:

معنی‌اش صاحب حسینی گفت گوهر معنی‌اش بدین‌سان سفت
(همان، ۲۶۱)

«و این چنین گفت صاحب کشاف...» (همان، ۳۶۳). کریم‌بخش از *مواهب‌علیه* بیش از دیگر تفاسیر بهره برده است؛ چنان‌که که گویی متن آن را پیش روی داشته و سطر به‌سطر به نظم درمی‌آورده است. نمونه‌ای از این بازگردانی، نظم تفسیر آیه «لَا يَتَّبِعُنَّ فِيهَا أَحْقَابًا» (نبا/ ۲۳) است که مدعای ما را ثابت می‌کند.

مواهب‌علیه (تفسیر حسینی): «درنگ‌کنندگان در آن روز روزگارهای دراز (در معالِم از مجاهد نقل می‌کند که این احقاب که حق سبحانه ذکر کرده چهل‌وسه حقه هر حقبته هفتاد خریف و هر خریفی هفتصدسال و هر سالی سه‌صدوشصت‌روز و هر روزی هزارسال باشد. در موضح آورده است که مراد این نیست که برای عذاب کافران تعیین مدت کرده باشند، بلکه مراد آن است که هر جفتی می‌گذرد و جفتی دیگر پی‌درپی می‌آید تا ابدالآباد» (کاشفی، ۱۳۱۷: ۳۸۳).

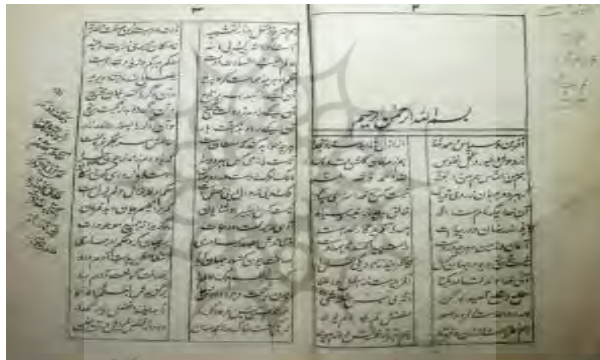
تحفة المؤمنین:

می‌کنند از درنگ در وی ساز	کافران روزگارهای دراز
که همیشه همه در آن باشند	بی‌نهایت در آن مکان باشند
حقبه دانی که چیست مدت آن	هست هشتادسال فرصت آن
در معالِم روایت مشهور	از مجاهد چنان بود مسطور
که خدا اندرین خجسته کتاب	می‌کند ذکر از این‌همه احقاب
چل‌وسه حقبه است هریک از آن	مدت شصت‌وده خریف بدان
هر خریفی رسد به هفتصدسال	سه‌صدوشصت روز باشد سال
روز از وی هزارسال بود	کز پی کافران وبال بود
کرده باشند مدتی تعیین	بلکه معنی آیه است چنین
که هر آن حقبه‌ای که درگذرد	بعد از آن حقبه دگر برسد
پی هم زین نمط برای عذاب	ابدالآبدین رسد احقاب

(کریم‌بخش، ۱۳۲۲: ۳۴-۳۵)

شیوه کریم‌بخش در نقل منظوم تعابیر موهب علیه، اعم از ترجمه و گزاره‌های تفسیری، به امر مرسوم بدل شده و رواج یافته است؛ چنان‌که حدود یک‌قرن پس از تألیف *تحفة المؤمنین*، خواجه سناء‌الله خراباتی کشمیری نیز در تفسیر *سنا* همین رویکرد را پی می‌گیرد؛ «تفسیر نظم از بنده پیر خرابات خواجه سناء‌الله خراباتی اولاً نثر تفسیر حسینی (قدس سره) را نظم کرده شد...» (تسبیحی، ۱۳۵۱: ۳۱). کریم‌بخش، ضمن نظم تفسیر نکات و نصایح صوفیانه‌اش را با عنوان‌های «فی التنبیه» و «فی التنبیه و الموعظه» مطرح کرده که غالباً نقل قول از «پیر» است:
 یاد بادت ز پیر کامل پند که دل اندر کمند بخل میند
 (کریم‌بخش، ۱۳۲۲: ۴۳۰)

او در برخی مواضع خود را بنده پیر می‌نامد (همان، ۱۴/۱۱۶/۱۳۱/۳۵۰/۴۷۶).

تصویر *تحفة المؤمنین* (چاپ سنگی)، کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی، برگ ۱

۸.۲. تفسیر رشیدی (تألیف؟) - ابوالفیاض قمرالحق (؟)

در تذکره‌ها و دیگر منابع تاریخی نام و نشانی از ابوالفیاض قمرالحق نیافتیم. شناخت ما از او و تفسیر رشیدی تنها مرهون مشخصاتی است که در عنوان و دو بیت پایانی دست‌نویس آمده است: «تمام شد تفسیر رشیدی»:

ای امان گر امن می‌خواهی تمام ورد کن نام خدا را صبح و شام
 چون ابوالفیاض قمرالحق به ما کرد ارشادی خوش از بهر خدا
 (قمرالحق، بی‌تا، گ. ۱۶۱)

تفسیر رشیدی بیش از سه هزار بیت است و ترجمه و تفسیر سوره فاتحه، و سپس سوره ملک را تا انتهای قرآن دربرمی‌گیرد. از این اثر تنها یک نسخه در کتابخانه ملی ایران مشاهده شد. با توجه به خطاب «ای امان» در بیت‌های پایانی، محتمل است نام مفسر ناظم امان، و اسم مرادش ابوالفیاض قمرالحق باشد. البته، حرف «ای» در تفسیر رشیدی بسامد زیادی دارد و خطاب مذکور به شکل دیگری در آغاز تفسیر هم دیده می‌شود:

ای امان خواهیم ما در ظل شاه از تمامی مکر آن رانده اله
(همان. گ. ۶)

از شکل مواجهه مفسر (رشیدی) با آیات و شرح و بسط آنها پیداست که این تفسیر در زمه تحفه المؤمنین و در حوزه شبه‌قاره تألیف شده است. تفاسیر شبه‌قاره معمولاً نظمی متوسط دارند و خالی از مباحث عمیق عرفانی‌اند. مؤلف تفسیر رشیدی هم مسیر مولوی کریم‌بخش را پیموده و به نظم موهب علیه اهتمام جدی داشته است. برای نمونه، نظم تفسیر آیه «لَابِئِثِينَ فِيهَا أَحْقَابًا» (نبأ/ ۲۳) را بررسی می‌کنیم که پیشتر در تحفه المؤمنین و موهب علیه مقایسه شد:

اندران مانندگان مدت دراز	ای ز دوزخ‌شان برون نایند باز
در معالم از مجاهد شد کلام	که به دوزخ چهل‌وسه حقه تمام
پس بود هر حقه زان سبعین خریف	هر خریفش هفتصدسال ای شریف
او بود هر سال سه‌صدشصت‌روز	روز هریک الفسال آمد به سوز
هست در موضح که هر کافر برای	نیست تعدادی معین از خدای
یعنی هر حقه که از وی بگذرد	حقبه دیگر به او پی هم رسد
پس مراد آنست که این کافر تمام	ساکن دوزخ بمانند المدام

(همان. گ. ۱۸۸)

تصویر دست‌نویس شماره (۹۲۹۸-۵). کتابخانه مجلس، تفسیر رشیدی، برگ ۱ (سوره فاتحه)

۸. ۳. تفسیر نجم اصفهانی (تألیف ۱۳۳۶-۱۳۳۵ق) - نجم الحکماء محمد موسوی واعظ

از این تفسیر، چهار مجلد خطی به دست آوردیم که سه مجلد آن در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود. از مجلدات کتابخانه مجلس دست‌نویس‌های شماره ۱۱۹۸۸ و ۱۲۲۶۴ مربوط به تفسیر سوره بقره‌اند و مجموعاً بیش از هفت‌هزار بیت دارند. دست‌نویس بعدی (شماره ۱۲۲۶۳) شامل تتمه سوره یوسف و سوره‌های رعد، حجر، نحل و اسرا است و حدود یازده‌هزار بیت دارد. اما مجلد چهارم تفسیر نجم اصفهانی در کتابخانه مدرسه علمیه آیت‌الله خویی مشهد نگهداری می‌شود. عنوان این دست‌نویس در فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، تفسیر قرآن کریم و مفسر آن با نام نجم‌الواعظین ضبط شده است (درایتی، ۱۳۹۸/۴: ۸۹۷). پس از آنکه به اصل نسخه دست یافتیم، مشخص شد که این اثر بیست‌ودومین مجلد تفسیر نجم اصفهانی است و شامل تتمه سوره صافات و سوره‌های ص، زمر، مؤمن (غافر)، حم/ فصلت، و حمعسق (شوری) است. نسخه خویی بیش از چهارهزار بیت دارد. شواهدی وجود دارد که بر اساس آن احتمال می‌دهیم نجم اصفهانی نیز همچون صفی‌علی‌شاه همه قرآن را تفسیر کرده باشد. از جمله اینکه او پس از اتمام سوره اسرا به خواننده ادامه تفسیر را وعده می‌دهد:

سوره کهف است دیگر زین سپس دفتر دیگر نگر تازه‌نفس

(نجم اصفهانی، ۱۳۳۵ق. گ. ۳۲۰)

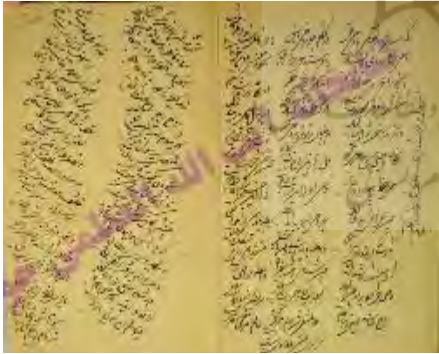
البته، این دفتر فعلاً در دست نیست. همچنین، مفسر ناظم در یادداشت پایانی می‌گوید:

مّت خدای را که نصف تفسیر که عبارت از ۱۵ مجلد است به اتمام رسید و این مجلد ۱۶ است از مجلدات تدوین شده که از ابتداء هریک جزء دفتری علی حدّه در یک مجلد یا دو جلد یا (؟) در یک مجلد شود منحصر است که هریک جزئی یک مجلد بشود ان شاء الله. خدا توفیق دهد که باقی مجلدات ان شاء الله منظوم و مرتب گردد... (همان).

تفسیر نجم اصفهانی برآیندی از دریافت‌های درونی مفسر از آیات قرآن است، بدون پایبندی او به رعایت قواعد تفسیری.

تفسیر نجم اصفهانی: نسخه کتابخانه مجلس، شماره: (۱۲۲۶۳). گ ۲. تفسیر نجم اصفهانی: نسخه کتابخانه مجلس، شماره: (۱۱۹۸۸). گ ۱.

تفسیر نجم اصفهانی: نسخه کتابخانه آیت الله خویی، گ ۱۱۶.

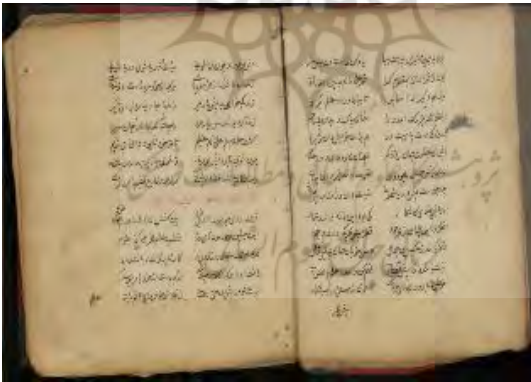
تفسیر نجم اصفهانی: نسخه کتابخانه مجلس، شماره: (۱۲۲۶۴). گ ۵.

۸. ع. تفسیر اسماء الحسنی - گدا (۴)

آغاز و انجام این دست‌نویس افتادگی دارد. آنچه باقی مانده، شرح و تفسیر اسماء‌الله در حدود دوهزار بیت است. روش کار مفسر ناظم به این صورت است که نخست هر اسمی را شرح می‌دهد، سپس به‌صورت گزینشی آیاتی را که آن اسم در آنها ذکر شده است نقل و تفسیر می‌کند. این تفسیر با استناد به احادیث نبوی و سخن مشایخ تصوف و نقل حکایاتی تحت عنوان‌های «فی‌التمثیل» و «الحکایت» همراه است. تنها نسخه تفسیر اسماء‌الحسنی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. ظاهراً فهرست‌نویسان کتابخانه به‌خاطر تکرار واژه «گدا» در متن به این نتیجه رسیده‌اند که «گدا» تخلص مفسر است.

ای گدا از وی چه می‌گویی سخن برتر است از گفت‌وگوی ما و من
(گدا، ۹، گ. ۴۸)

منعمان را جود باشد با گدا چون تو مفلس گشته‌ای این سو بیا
منمعا از جود کن بر من عطا من گدایم من گدایم من گدا
رحم کن بر این گدای ناتوان وز عذاب و ز نکالش وارهان
منمعا بر این گدا تو رحم کن ای تو را الطاف علم من لدن
(همان، گ. ۲۵)

تصویر دست‌نویس شماره (۱۴۰۰۹)، کتابخانه مجلس، تفسیر اسماء‌الحسنی، برگ ۱۷. (تفسیر اسم‌العظیم)

۸. ۵. تفسیر منظوم - نذر حسن بن محمد علی زیدی (۱۳۶۶-۱۲۴۷ق)

تفسیر منظوم زیدی بیست جزء آغازین قرآن را تا ابتدای سوره قصص دربرمی‌گیرد. دست‌نویس این تفسیر چهار مجلد است و در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.

جزئیات مجلدات به این شرح است: ۱. دست‌نویس شماره ۱۶۸۴۹: سوره‌های حمد تا انعام/ ۱۱۹-۲. دست‌نویس شماره ۱۶۸۵۰: از سوره انعام/ ۱۲۳ تا هود/ ۷۳-۳. دست‌نویس شماره ۱۶۸۵۱: از هود/ ۷۴ تا مریم/ ۵۸-۴. دست‌نویس شماره ۱۶۸۵۲: از مریم/ ۵۸ تا آیات آغازین سوره قصص. تفسیر منظوم زیدی بیش از پنجاه‌هزار بیت دارد؛ یعنی حدود دوبرابر تفسیر صفی. بعید نیست زیدی هم موفق به تفسیر همه قرآن شده باشد، ولی مجلدات پایانی تفسیرش از بین رفته باشد. تفسیر زیدی بسیار ناخوانا و برگه‌های آن اسیدی و تخریب‌شده است. از ظاهر ابیات پیداست که مفسر ناظم اهتمامی به رعایت قواعد شعری ندارد. با این حال، حجم زیاد ابیات حاکی از طبع روان اوست. او زیدی‌مذهب است و مذهبش را با بیان مکرر نام امامان از جمله امام‌علی، امام‌صادق و امام‌رضا (علیهم‌السلام) و صلوات بر ایشان آشکار می‌کند.

تصویر دست‌نویس شماره (۱۶۸۴۹)، کتابخانه آستان قدس رضوی.

تصویر دست‌نویس شماره (۱۶۸۵۰)، برگ ۵۰۳

تصویر دست‌نویس شماره (۱۶۸۵۱)، برگ ۱۵۰۶.

تصویر دست‌نویس شماره (۱۶۸۵۲)، برگ ۱۵۰۹.

فهرست سال شمار تفاسیر منظوم فارسی بر اساس تاریخ تألیف / حیات مؤلف

ردیف	عنوان	محتوا	مفسر	تاریخ حیات مؤلف / تألیف	ارجاع
۱	کشف الارواح	سوره یوسف	جمال الدین محمد اردستانی (پیر جمالی)	(۸۷۹-۸۱۶ق)	نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس
۲	تفسیر آیة «فاخلع نعلیک»	«فاخلع نعلیک» اتک بالواد المقدس طوی» (طه/۱۲)	ابراهیم بن محمد بن ابراهیم بن شهاب الدین بردعی متخلص به «گلشنی»	(۹۴۰-۸۳۰ق)	موجود در دارالکتب قاهره، نقل از (منزوی، ۱۳۴۸: ۲۳)
۳	فتح نامه ^۵	سوره فتح	ابن همام شیرازی	(تألیف ۹۰۳ق)	نسخه خطی موجود در کتابخانه دانشگاه تهران
۴	روضه القلوب	سوره یاسین	ابن همام شیرازی	(تألیف ۹۰۴ق)	نسخه خطی موجود در کتابخانه دانشگاه تهران
۵	تفسیر منظوم	فاتحه، بقره و نور	شیخ نورالدین محمد صالح مخدوم العالم	(تألیف ۱۰۶۴ق)	موجود در کتابخانه درگاه حضرت پیر محمد شاه در احمدآباد هند (نیازی، ۱۳۸۱: ۴۰۱)
۶	تفسیر پاره عم ^۶	جزء سی ام از نبأ تا ناس	رضا	(؟)	موجود در کتابخانه گنج بخش (نوشاهی، ۱۳۶۵: ۲۱)
۷	تفسیر پاره عم		پیر محمد	(۱۰۶۸ق)	
۸	تحفة المؤمنین		مولوی کریم بخش صاحب متخلص به بدر	(تألیف ۱۰۶۸ق)	موجود در کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد
۹	تفسیر سوره یوسف	سوره یوسف	جنون کشمیری	(ف ۱۱۳۴ق)	موجود در کتابخانه خانقاه احمدی مدینه (منزوی، ۱۳۴۸ش: ۳۲)
۱۰	تفسیر منظوم	بسمله و سوره حمد و بقره	نور علی شاه	(۱۲۱۲-۱۱۶۰ق)	نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس
۱۱	بحر الاسرار ^۷	سوره های حمد، فلق و ناس، همراه با شرح روایات و آیات متفرقه	مظفر علی شاه	(۱۲۱۵-۱۱۵۰ق)	نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس / نیز کتابخانه ملی
۱۲	تفسیر سنا	نظم تفسیر حسینی (مواهب علیه)	خواجه سناء الله خراباتی کشمیری	(۱۲۹۷-۱۲۲۴ق)	نسخه خطی موجود در کتابخانه گنج بخش اسلام آباد (تسبیحی، ۱۳۵۱: ۳۲-۳۱)
۱۳	تفسیر اسماء الحسنی	آیات مربوط به اسماء الله	گدا	(؟)	نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس
۱۴	تفسیر صفی	همه قرآن	صفی علی شاه	(۱۳۱۶-۱۲۵۱ق)	چاپ سنگی موجود در کتابخانه مجلس

۱۵	اسرارالعشق	سوره یوسف و آیات مربوط به ملاقات موسی و خضر	ناصرعلی شاه	(۱۳۲۵-۱۲۶۴ق)	چاپ سنگی موجود در کتابخانه مجلس
۱۶	تفسیر رشیدی	فاتحه/ ملک تا پایان قرآن	ابوالفیاض قمرالحق	(بی تا)	نسخه خطی موجود در کتابخانه ملی
۱۷	تفسیر نجم اصفهانی	ج ۱ و ۲: سوره بقره/ ج ۳: تتمه یوسف، رعد، حجر، نحل و اسراء/ ج ۴: تتمه سوره صافات و سوره- های ص، زمر، مؤمن، فصلت، شوری.	نجم الحکماء ملقب به نجم اصفهانی	(تألیف ۱۳۳۶ق)	۱۰۲،۳: نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس/ ۴: کتابخانه مدرسه آیتالله خوبی مشهد
۱۸	تفسیر منظوم	بیست جزء آغازین قرآن	نذر حسن بن محمدعلی زیدی	(۱۳۶۶-۱۲۴۷ق)	نسخه خطی موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد
۱۹	تفسیر منظوم سوره یوسف	سوره یوسف	سید مرتضی سناد الاسلام (راجی)	(۱۳۱۰-۱۲۵۵ش)	تصحیح احمدرضا یلمهها (۱۳۹۱)

۹. نتیجه گیری

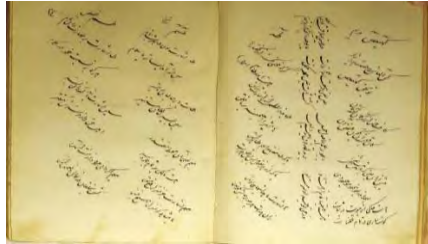
تفاسیر منظوم صوفیانه غالباً برگردانی از معارف قرآنی به نظم ساده و روان است. مشایخ تصوف با تألیف این آثار پیچیدگی‌های متون تفسیری را به زبان آهنگین در دسترس مریدان، که مردمی عامی بوده‌اند، قرار می‌داده‌اند. مفسران ناظم معمولاً همراه با به‌نظم‌کشیدن گزاره‌های تفسیری، برخی حکایات حکمت‌آمیز و توصیه‌های اخلاقی را هم بیان کرده‌اند. مجموعه این مطالب مرام‌نامه‌ای صوفیانه است که مسیر اندیشه و الگوی عمل سالکان طریقت را تبیین می‌کند. محتوای تفاسیر منظوم غالباً از تفاسیر مشهور مثل کشف‌الاسرار و عدة‌الابرار و موهب علیه مأخوذ است. صفی‌علی‌شاه، که بیشترین افزوده را به گزاره‌های تفسیری دارد، چنین اذعان کرده است: «...من قرآن را نظم نکرده‌ام. تفسیر آن را نظم کرده، از آنکه نظم زواید کلامش کم است و به ضبط اقرب. اشعار حضرت امیر علیه‌السلام کلاً معانی قرآن است و همچنین سایر ائمه و از تفسیری که ائمه کرده‌اند خارج نشده‌ام...» (صفی‌علی‌شاه، بی‌تا: ۲۲)؛ باین حال، در آثار مفسران ناظم، به‌ویژه تفسیر صفی، بیان آرای شخصی هم به‌چشم می‌خورد، نظرهایی که گاهی گزاره‌های تفسیری قدما را تعدیل می‌کند. مسائلی از قبیل

رعایت حقوق زنان و احترام به آنان (صفی‌علی‌شاه، ۱۳۰۸ ق: ۱۹۸)، یا دیدگاه صوفیانه درباره قطع ید سارق (همان، ۲۵۹). این نوع مواجهه، که در تفاسیر عرفانی متقدم مثل کشف‌الاسرار هم دیده نمی‌شود، مبین دو مطلب است: نخست، مدارا و وسعت مشرب مفسرِ ناظم؛ دوم، تأثیر شرایطی که در آن می‌زیسته است. صفی‌علی‌شاه تفسیرش را هم‌زمان با شکل‌گیری جریان تجددخواهی عصر ناصری تألیف کرده است. به‌نظر می‌رسد رویدادهای این دوره، از جمله پیوند با اروپا، تأسیس مدارس جدید و رواج علوم مدرن، مفسر را به بازنگری جدی در رویکرد تفسیری صوفیانه واداشته است.

قصد این جستار همان‌گونه که از عنوانش پیداست، معرفی تفاسیر نوبافته‌ای است که در ساحت نظم فارسی پدید آمده‌اند، اما این تحقیق می‌تواند زمینه پژوهش را درباره پرسش‌هایی از این دست فراهم آورد: چرا این تفاسیر در یک دوره بیشتر می‌شوند؟ و هدف صوفیان از این امر چه بوده است؟ چرا نظم؟ چه نسبتی میان نظم و تفسیر صوفیانه قرآن وجود دارد؟ به‌زعم مفسران صوفی، نظم «ترنم اهل محبت است» (جمالی اردستانی، قرن ۹ ق: ۱۹۱). هرکسی به جایگاه رفیع نظم راه نمی‌یابد (ابن‌همام شیرازی، ۹۰۴ ق. گ. ۳۶۱). هنر نظم اکتسابی نیست، بلکه تفضل و موهبت غیبی است (صفی‌علی‌شاه، ۳۰۸ ق: ۷۸۰). مفسرِ ناظم تلویحاً نظم را امری قدسی برمی‌شمرد. به‌نظر می‌رسد آنچه سبب شده تا این دیدگاه شکل بگیرد و به اندیشه غالب بدل شود آن است که سخن‌گفتن منظوم از عهده هرکسی ساخته نیست.

پی‌نوشت

۱. عناوین آثاری که در فهرستواره دست‌نوشت‌های ایران (دنا) معرفی می‌شوند بیشتر براساس اطلاعاتی است که از کتابخانه‌های مرجع دریافت شده است؛ بنابراین، دقیق نیستند. برای مثال، در جلد چهارم این فهرستواره مشخصات اثری با عنوان تفسیر منظوم حروف مقطعه قرآن (۶ برگ) از محمدحسین نظیری (؟- ۱۰۲۱ ق) آمده است (درایتی، ۴/۱۳۹۸: ۱۸۸). ابتدا به‌نظر رسید مفسر ناظم همان محمدحسین نظیری نیشابوری شاعر معروف قرن یازدهم هجری قمری باشد، ولی پس از دسترسی به نسخه مذکور در کتابخانه آیت‌الله بروجردی (مسجد اعظم قم)، مشخص شد این دست‌نویس از تفسیر صفی‌گزینه‌ش شده و در اربعین ۱۳۲۹ ق. کتابت شده است؛ بنابراین، انتساب این تفسیر به نظیری نادرست است.

تصویر دستنویس شماره (۳۴۱۵/۳)، کتابخانه آیت‌الله بروجردی، با عنوان *تفسیر منظوم حروف مقطعه قرآن* (نظیری)، گ ۴. ۲. در این مقاله، ناجی اصفهانی نورعلی‌شاه را مبدع تفسیر منظوم عروضی دانسته که این مدعا با توجه به تقدم تفاسیری مثل *کشف‌الارواح* و *تحفه المؤمنین* درست نیست.

۳. ترجمه و تفسیر دو امر جداگانه است، مگر آنکه این ترجمه را در شمار ترجمه‌های تفسیری قرآن در نظر بگیریم. ظاهراً در گذشته ترجمه‌های تفسیری نیز به‌عنوان تفسیر شناخته می‌شده‌اند. ترجمه تفسیری یکی از انواع ترجمه است که در آن «مترجم به شرح و بسط مطالب می‌پردازد، منتها به زبان دیگر غیر از زبان اصلی، مانند تفاسیر فارسی یا دیگر زبان‌ها نسبت به قرآن کریم» (معرفت، ۱۳۷۹: ۱۱۵). ترجمه تفسیری فراتر از ترجمه تحت‌اللفظی است، به‌طوری‌که مترجم توضیحات مختصری را لابه‌لای ترجمه‌اش می‌گنجاند تا مقصود آیه نزد خواننده روشن شود.

۴. یکی از دلایل متروک‌شدن تصوف در عصر صفوی نفوذ فقهای متعصب در دربار است. همچنین، در این دوره رده‌های فراوانی بر تصوف نگاشته شده است، از جمله: *حدیقه‌الشیعه* اثر مقدس اردبیلی (ف ۹۳۳ق) و *المطاعن المجرمیه فی ردّ الصوفیه* از محقق کرکی (ف ۹۴۰ق).

۵. *کلیات ابن‌همام شیرازی* در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود و علاوه بر *روضه‌القلوب* و *فتح‌نامه* رساله‌های دیگری را هم دربردارد. رسائل عبارت‌اند از: *شرح حدیث کمیل (ما الحقیقه)*، *حکایت آل‌عبا و عرفا و مشایخ*، *هدایه‌العارفین*، *اسرار دل*، *مقامات‌العارفین*، *شهادت‌نامه*، *تحفه الملوک فی بیان طریق السلوک*، *مصابیح‌الهدی* و *شرح اربعین سیدعلی*. در برگه آغازین دستنویس شرح حال مختصری از مؤلف نوشته شده است: «... در هیچ تذکره و منبعی نه نام و ذکری از مؤلف و نه نشان و اثری از تألیفات او آمده است... شیعه و دوست‌دار اهل‌بیت‌بودنش واضح و هم‌جا به این عقیده خود افتخار می‌کند و مباحث دارد، ولی از توهین یا بی‌احترامی به خلفا خودداری و احیاناً نام و ذکر آنان را با کمال و قبح بر زبان می‌آورد» (ابن‌همام شیرازی، ۹۰۴ ق. گ. ۵۷۴). در پایین صفحه دیدار ابن‌همام با سید (محمد) نوربخش گزارش شده است: «مؤلف در ۸۴۹ در لاهیجان سید نوربخش را دید» (همان).

۶. عارف نوشاهی در فهرست *کتاب‌های فارسی چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج‌بخش* سه اثر منظوم را با عنوان *تفسیر پاره عم معرفی کرده است*. تفسیر نخست تألیف مفسری به نام رضا است (نوشاهی، ۱۳۶۵: ۲۱).

دومین اثر در سال (۱۰۶۸ ق) به‌دست پیرمحمد تألیف شده است (همان، ۲۳). مؤلف اثر سوم مشخص نیست (همان).

۷. نسخه خطی بحرالاسرار در کتابخانه‌های ملی ایران و مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. مظفرعلی‌شاه کرمانی در سال (۱۲۰۸ ق) شرحی منثور با عنوان مجمع‌البحار بر تفسیر منظوم خود نگاشته است.

منابع

قرآن کریم.

آقابزرگ طهرانی، محمدمحسن (۱۳۵۵ ق) *الذریعه الی تصانیف الشیعه*. تهران: اسلامیه.
ابن‌همام شیرازی (۹۰۳ ق) *فتح‌نامه*. تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. کد دستیابی: ۲۶۵۴.
[نسخه خطی]. تألیف ۹۰۳ ق. تاریخ کتابت؟. گ. ۴۳.

ابن‌همام شیرازی (ح ۹۰۴ ق). *روضه‌القلوب*. تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. کد دستیابی: ۲۶۵۴. [نسخه خطی]. تألیف ۹۰۴ ق. تاریخ کتابت؟. گ. ۵۶.

انوشه، حسن (۱۳۸۱) *فرهنگ‌نامه ادبی فارسی*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
ایزدگشسب، اسدالله‌بن محمود (ف ۱۳۶۵ ق). *اسرارالعشق*. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
شماره ثبت: ۱۰۸۵۱۳. [چاپ سنگی]. تألیف قرن ۱۴. تاریخ کتابت ۱۳۴۳ ق.

تسیحی، محمدحسین (۱۳۵۱) *فهرست نسخه‌های خطی خواجه سناء‌الله خراباتی*. اسلام‌آباد: کتابخانه گنج‌بخش.
ثروتیان، بهروز (۱۳۸۹) *صفی‌علی‌شاه و تفسیرش*. تهران: مؤسسه خانه کتاب و ادبیات ایران.
جلالی نائینی، سیدمحمدرضا (۱۳۱۷) *مواهب علیه یا تفسیر حسینی*. تألیف کمال‌الدین حسین کاشفی. تهران: اقبال.

جمالی اردستانی، جمال‌الدین محمد (قرن ۹ ق). *کشف‌الارواح*. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
شماره بازیابی ۹۳۲۶/۴. [نسخه خطی]. تألیف قرن ۹. تاریخ کتابت ۱۲۳۹ ق. گ. ۵۸.
خادم‌الفقراء، مینا و همکاران (۱۳۹۶) «بررسی محتوایی بحرالاسرار». *پژوهش‌های ادب عرفانی* (گوه‌ر گویا). دوره یازدهم. شماره ۲: ۱-۲۸.

خرم‌شاهی، بهاء‌الدین (۱۳۷۷) *دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی*. تهران: دوستان.
خوشحال دستجردی، طاهره (۱۳۷۹) «نگاهی به تفسیر منظوم صفی‌علی‌شاه اصفهانی». *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان*. دوره دوم. شماره ۲۰ و ۲۱: ۱۵۹-۱۸۲.
خوشحال دستجردی، طاهره (۱۳۸۷) *کشف‌الارواح* (تفسیر عرفانی سوره یوسف). اصفهان: کنکاش.
درایتی، مصطفی (۱۳۹۸) *فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران* (دنا). ویراست دوم. جلد ۴. مشهد: الجواد توس.

- زیدی، نذر حسن بن محمد علی (ف ۱۳۶۶ق.). تفسیر منظوم. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره ۱۶۸۴۹. [نسخه خطی]. تألیف قرن ۱۴ق. تاریخ کتابت قرن ۱۴ق. گ. ۵۰۲.
- زیدی، نذر حسن بن محمد علی (ف ۱۳۶۶ق.). تفسیر منظوم. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره ۱۶۸۵۰. [نسخه خطی]. تألیف قرن ۱۴ق. تاریخ کتابت قرن ۱۴ق. گ. ۵۰۰.
- زیدی، نذر حسن بن محمد علی (ف ۱۳۶۶ق.). تفسیر منظوم. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره ۱۶۸۵۱. [نسخه خطی]. تألیف قرن ۱۴ق. تاریخ کتابت قرن ۱۴ق. گ. ۵۰۸.
- زیدی، نذر حسن بن محمد علی (ف ۱۳۶۶ق.). تفسیر منظوم. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره ۱۶۸۵۲. [نسخه خطی]. تألیف قرن ۱۴ق. تاریخ کتابت قرن ۱۴ق. گ. ۴۰۰.
- سنادالاسلام، مرتضی (۱۳۹۱) تفسیر منظوم سوره یوسف راجی دزفولی. به تصحیح احمد رضا یلمه‌ها. اصفهان: دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهقان.
- صفی‌علی‌شاه، محمد حسن بن محمد باقر (بی‌تا) دیوان صفی‌علی‌شاه. تهران: محمودی.
- صفی‌علی‌شاه، محمد حسن بن محمد باقر (۱۳۰۸ق) تفسیر صفی. تهران: کارخانه علی‌قلی‌خان قاجار.
- قمرالحق، ابوالفیاض (بی‌تا) تفسیر رشیدی. تهران: کتابخانه ملی ایران. شماره بازیابی: ۵-۹۲۹۸. [نسخه خطی]. تألیف ؟. تاریخ کتابت ؟. گ. ۳۲۸.
- کاشفی، کمال‌الدین حسین (۱۳۱۷) مواهب علیه یا تفسیر حسینی. جلد ۳. تهران: اقبال.
- کریم‌بخش (قرن ۱۱) تحفه المؤمنین. لاهور: منشی نولکشور.
- گدا (؟) تفسیر اسماء الحسنی. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره بازیابی ۱۴۰۰۹. [نسخه خطی]. تألیف ؟. تاریخ کتابت ؟. گ. ۶۲.
- مدرس، محمد علی (۱۳۴۹) ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب. تبریز: خیام.
- مظفر علی‌شاه کرمانی، محمد تقی بن محمد کاظم (ف ۱۲۱۵ق). بحر الاسرار. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره بازیابی ۲۳۱۸. [نسخه خطی] تألیف قرن ۱۳ق. تاریخ کتابت قرن ۱۴ق. گ. ۲۲۰.
- معرفت، محمد هادی (۱۳۷۹) تفسیر و مفسران. قم: مؤسسه فرهنگی التمهید.
- منزوی، احمد (۱۳۴۸) فهرست نسخه‌های خطی فارسی. تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.
- ناجی اصفهانی، حامد (۱۳۸۳) «تفسیر و ترجمه منظوم قرآن کریم». یادگارنامه فیض الاسلام: جستارهای علمی و پژوهشی در باب ترجمانی متون مقدس. اصفهان: دانشگاه آزاد اسلامی واحد خمینی‌شهر.
- ناصر علی‌شاه، اسدالله بن محمود ایزدگشسب (۱۳۴۳ق) اسرار العشق. اصفهان: مطبعة فرهنگ.
- نجم اصفهانی، محمد موسوی نجم‌الحکماء. تفسیر نجم اصفهانی. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره بازیابی ۱۲۲۶۳. [نسخه خطی]. تألیف ۱۳۳۵ق. تاریخ کتابت ۱۳۳۵ق. گ. ۱۵۸.

نجم اصفهانی، محمد موسوی نجم‌الحکماء. تفسیر نجم اصفهانی. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره بازیابی ۱۲۲۶۴. گ. ۲۰۰.

نجم اصفهانی، محمد موسوی نجم‌الحکماء. تفسیر نجم اصفهانی. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره بازیابی ۱۱۹۸۸. [نسخه خطی]. گ. ۵۲.

نجم اصفهانی، محمد موسوی نجم‌الحکماء. تفسیر نجم اصفهانی. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی. مشهد: کتابخانه مدرسه علمیه آیت‌الله خویی. ش ۲۸۸. [نسخه خطی]. تألیف ۱۳۳۶ ق. تاریخ کتابت ۱۳۳۶ ق. گ. ۱۱۸.

نظیری، محمدحسین (ف ۱۰۲۱ ق.). تفسیر منظوم حروف مقطعه قرآن. قم: کتابخانه مسجد اعظم. شماره ۳۴۱۵/۳. [نسخه خطی]. تألیف قرن ۱۱ ق. تاریخ کتابت ؟. گ. ۷.

نورعلی‌شاه، محمدعلی‌بن‌عبدالحسین (ف ۲۱۲ ق.). تفسیر سوره الحمد و البقره. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره بازیابی: ۲۶۱۶/۴. [نسخه خطی]. تألیف قرن ۱۳ ق. تاریخ کتابت قرن ۱۳ ق.

نوشاهی، عارف (۱۳۶۵) فهرست کتاب‌های فارسی چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج‌بخش. جلد ۱. اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

نیازی، ضمیر (۱۳۸۱) «اولین ترجمه و تفسیر منظوم کلام پاک». ترجمه ابوالقاسم رادفر. کمیاب سخن. مجموعه مقالات همایش نکوداشت سیدمحمد علوی‌مقدم. سبزوار: دانشگاه تربیت‌معلم: ۳۹۷-۴۱۰.

همایونی، مسعود (۲۵۳۵) تاریخ سلسله‌های طریقه نعمت‌اللهیه در ایران، از ۱۱۹۰ تا ۱۳۹۶ هجری قمری. تهران: مکتب عرفان ایران.

یلمه‌ها، احمدرضا (۱۳۹۱) «تفاسیر منظوم در ادب فارسی». مطالعات قرآنی. دوره سوم. شماره ۱۱: ۱۹۷-۲۱۲.

References in Persian

The Holy Quran

Agha Bozorg Tehrani (1976) *Al-Zaria ela al-Tassanif al-Shia*. Tehran: Islamia. [In Arabic].

Anousheh, Hassan (2002) *Encyclopedia of Persian Literature*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian].

Derayati, Mustafa (2019) *Catalog of Iranian Manuscripts (Dena)*, 2nd edition. (J. 4). Mashhad: Al jawad- Tous. [In Persian].

Geda (n.d) *Tafsir Asma-Al hosna*. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. Retrieval No. 14009 [Manuscript]. Compilation? Date of writing? Page 62. [In Persian].

Homayouni, Masoud (1976) *History of Nematollahi's dynasties in Iran (1190-1396 AH)*. Tehran: Iranian School of Mysticism. [In Persian].

- Ibn-e Hommam Shirazi (1498) *Rawdat al-Qulub*. Tehran: Central Library of the University of Tehran. Access Code: 2654. [Manuscript].
Compiled by 904 AH. Date of writing? Page. 56. [In Persian].
- Ibn-e Hommam Shirazi (1497) *Fathnameh*. Tehran: Central Library of the University of Tehran. Access Code: 2654. [Manuscript]. Compiled by 903 AH. Date of writing? Page. 43. [In Persian].
- Jamali Ardestani, J.M. (14th century) *Kashf-Al Arvah*. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. Recovery number 4/9326. [Manuscript].
Compiled in the 9th century. Date of writing 1239 AH. Page 58. [In Persian].
- Karim Bakhsh (1943) *Tohfeh-Al momenin*. Lahore: Monshi Nolekshor. [In Persian].
- Kashefi, K.H (1938) *Mawaheb Aliyyah or Tafsis-e Hosseini*. Jalali Naeini (edited). V 3. Tehran: Iqbal. [In Persian].
- Khademolfoghara, Mina et al (2017) "A Survey on the Content of Bahr al-Asrar". *Researches of mystical literature* (Gowhar-e Gouya). Vol.11, No. 2. PP 1-28. [In Persian].
- Khorramshahi, Bahauddin (1998) *Encyclopaedia of Qur'an and Qur'an studies*. Tehran: Doustan/ Nahid. [In Persian].
- Khushal Dastjerdi, Tahereh (2000) "A look at the poitic interpretation of the Qur'an by Safi Alishah Esfahani". *Journal of Faculty of Arts and Humanities, University of Isfahan*. Vol. 2, No. 20 and 21.Pp: 159-182. [In Persian].
- Khushal Dastjerdi, Tahereh (2008) *Kashf-Al arvah*. Isfahan: Kankash. [In Persian].
- Marefat, M.H (2000) *Tafsis and Mofasseran*. Qom: Al tamheed Cultural Institute.
- Modarres, A.M (1970) *Reyhanah-Al Adab fi Tarajam-Al Maroufeen Belkonja aw Al-Laghab*. Tabriz: Khayyam. [In Persian].
- Monzavi, A (1969) *List of Persian manuscripts*. Tehran: Regional Cultural Institute. [In Persian].
- Muzaffar Ali Shah, M.M (d. 1800) *bahr-Al asrar*. Tehran: Library of Islamic Consultative Assembly. Recovery number 2318. [Manuscript]
Compiled in the 13th century AH. History of writing in the 14th century AH. Page 62. [In Persian].
- Naji Isfahani, H (2004) "Tafsis and translation of verses of the Holy Quran" *Yadgarnameh Faiz al-Islam: Scientific and Research Essays on the*

- Translation of Holy Texts. Isfahan: Islamic Azad University, Khomeini Shahr Branch. [In Persian].
- Najm Isfahani, M.M. (1916) *Tafsir Najm Isfahani*. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. Retrieval No. 12263. [Manuscript]. Compiled by 1335 AH. Date of writing 1335 AH. Page. 158. [In Persian].
- Najm Isfahani, M.M. (1916) *Tafsir Najm Isfahani*. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. Recovery No. 12264. Page 200. [In Persian].
- Najm Isfahani, M.M. (1916) *Tafsir Najm Isfahani*. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. Recovery No. 11988. Page 52. [In Persian].
- Najm Isfahani, M.M. (1917) *Tafsir Najm Isfahani*. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. Mashhad: Library of Ayatollah Khomeini Scientific School. P 288. [Manuscript]. Compiled in 1336 AH. Date of writing 1336 AH. Page 118. [In Persian].
- Naser Ali Shah, A.M (1924 AH) *Asrar-AL eshgh*. Isfahan: Farhang. [In Persian].
- Nour Ali Shah, M.A (d. 1797) *Tafsir Surah Al hamd and Al baqarah*. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. Retrieval Number: 2616/4. [Manuscript]. Compiled in 13th century AH. Date of writing 13th century AH. [In Persian].
- Naziri, M.H (d. 1612) *Tafsir-e Manzoom of Qur'an*. Qom: Library of the Grand Mosque. No. 3/3415. [Manuscript]. Compiled in 11th century AH. Date of writing? Page 7. [In Persian].
- Niazi, Z (2002) "The first translation and interpretation of the poem of the pure word". translated by A. Radfar. *Kimiay-e Sokhan: The Proceedings of the Marriage Conference of Dr. Seyed Mohammad Alavi Moghadam*. Sabzevar: Teacher Training University. Pp 397-410. [In Persian].
- Noshahi, Aref (1986) *List of rare and stone-printed Persian books of Ganj Bakhsh library*. V 1. Islamabad: Persian Research Center of Iran and Pakistan. [In Persian].
- Qamar-Al haq, A (n.d) *Tafsir-e Rashidi*. Tehran: National Library of Iran. Recovery Number: 9298-5. [Manuscript]. Date of writing? Page 328. [In Persian].

- Safi Ali Shah, M.H (1929) *Tafsir-e Safi*. Tehran: Karkhaneh Ali Qali Khan Qajar. [In Persian].
- Safi Ali Shah, M.H. (n.d) *Divan-e Safi Alisha*. Tehran: Mahmoudi Publications. [In Persian].
- Servatian, Behrouz (2010) *Safi Alisha and his interpretation*. Tehran: Iran Institute of Books and Literature. [In Persian].
- Senad- Al Islam, M (2012) *Poetic Interpration of Surah Yusuf*. Ahmad Reza Yalmeha (edited). Isfahan: Islamic Azad University. Dihaqan Branch. [In Persian].
- Tasbihi, M.H (1972) *List of manuscripts of Khajeh Sanaullah Kharabati*. Islamabad: Ganjbakhsh Library. [In Persian].
- Yalmeha, A. (2012) "Interpretations of Qur'anic verses in Persian literature". *Journal of Quranic Studies*. Vol. 3, No. 11. Pp: 197-212. [In Persian].
- Zaidi, N.M (d. 1987) *Tafsir Manzoom*. Mashhad: Astan Quds Razavi Library. No. 16849. [Manuscript]. Compiled in the 14th century AH. History of writing in the 14th century AH. Page. 50 [In Persian].
- Zaidi, N.M (d. 1987) *Tafsir Manzoom*. Mashhad: Astan Quds Razavi Library. No. 16850. Page. 500. [In Persian].
- Zaidi, N.M (d. 1987) *Tafsir Manzoom*. Mashhad: Astan Quds Razavi Library. No. 16851. Page. 508. [In Persian].
- Zaidi, N.M (d. 1987) *Tafsir Manzoom*. Mashhad: Astan Quds Razavi Library. No. 16852. Page. 400. [In Persian].

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی